

М. Матійко,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Постановка проблеми. Особливої важливості останнім часом набуває інформаційна сфера, «розвиток якої значною мірою впливає на перебіг економічних, політичних, соціально-культурних та інших суспільних процесів. Водночас інформаційна сфера також зазнає зворотного впливу з боку зазначених сфер життєдіяльності: економічної, адміністративно-політичної, соціально-культурної та ін.» [1, с. 18].

Разом з цим «підвищується усвідомлення кожним учасником названих відносин необхідності їх правового врегулювання, дотримання прав людини в процесі здійснення інформаційних прав» [2, с. 3].

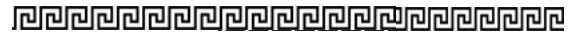
При цьому «інформаційні технології, пов'язані зі всесвітньою мережею (Інтернет), продовжують стрімко розвиватися...Завдання юриспруденції полягає в тому, щоб спробувати вирішити проблеми, пов'язані з поширенням у суспільстві інформаційно-комунікаційних технологій або принаймні деякі з них шляхом впорядкування за допомогою правових засобів відносин, що складаються у цій сфері, та узгодженням інтересів їх суб'єктів» [3, с. 28].

Необхідність підвищення ролі права у сучасному суспільстві, розкриття окремих напрямків впливу права та його соціальної цінності зумовлюють науковий інтерес до дослідження функцій права. Зазначене також актуалізує дослідження функціональних аспектів цивільного права.

Взаємозв'язок категорій «функції права» і «функції правового регулювання» є такий, що не дозволяє конструювати останню правову категорію як самостійну. Тут спостерігається гносеологічний збіг функцій права та функцій правового регулювання. Крім того, функції права та функції правового регулювання повинні збігатися за підсумком регулювання. Однак із зазначеного не випливає, що функції права повинні ототожнюватися з функціями засобів регулювання, передбачених у нормах права. Засоби регулювання, незважаючи на те, що вони відповідають певній функції права, все-таки відрізняються своїм функціонально-специфічним призначенням. Зокрема, хоча сукупність певних прав і обов'язків відповідає тій або іншій функції права, проте їхня безпосередня функція полягає у наданні особі можливості певної поведінки, у зверненні за захистом і т.д. Таким чином, спостерігається подвійна функціональна орієнтація елементів, що становлять правове регулювання: на виконання свого функціонального призначення й на відповідну функцію права.

Теоретичні розробки стосовно функціональних аспектів права, норм, галузей, інститутів та інших правових явищ можуть бути застосовані й до функціональних аспектів цивільного права в інформаційній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню функцій приватного та цивільного права присвячено певну низку наукових робіт.



Серед науковців, які досліджували цю проблематику варто відзначити Дзеру О.В., Ковальського В.С., Кохановську О.В., Кузнецову Н.С., Майданика Р.А., Селезньову О.М., Спасибо-Фатееву І.В., Харитонову Є.О., Харитонову О.І., Шишку Р.Б. та ін. Проте і на сьогодні ця проблематика залишається недостатньо розробленою для вітчизняної правової доктрини.

Метою цієї статті є дослідження функцій цивільного права в інформаційній сфері шляхом з'ясування сутності та природи функцій цивільного права в інформаційній сфері, напрямків впливу засобів зазначеного регулювання, аналіз соціального призначення цивільного права в інформаційній сфері. На тлі перетину публічних і приватних інтересів функціональні аспекти цивільного права не можуть залишатися без змін. Загальні тенденції суспільного життя можуть впливати на роль окремих напрямків впливу цивільного права та його соціальне призначення. Зазначене значним чином актуалізує дане дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Цивільне право може бути розглянуто як «найбільш повне втілення ідей і положень приватного права на національному рівні» [4, с. 9], і це ставить перед ним певні завдання. Оскільки функції права максимально тяжіють до сфери сутнього в праві, до соціології права, то можна зробити припущення, що наднаціональне приватне право, що тяжіє до сфери ідеального в праві, до філософії права, може втілювати своє соціальне призначення і впливати на суспільні відносини за напрямками, які в тому числі знаходять свій прояв у функціях цивільного права.

Цивільний кодекс України, Закон України «Про інформацію», Закон України «Про електронні комунікації» та інші нормативно-правові акти, що регулюють інформаційну сферу, серед іншого формують одні з найважливіших напрямків впливу права

на інформаційну сферу та соціальне призначення права в інформаційній сфері, серед яких в свою чергу є напрямки впливу та соціальне призначення цивільного права в зазначеній сфері. Вказане окреслює функціональні аспекти цивільного права в інформаційній сфері. При цьому «інтернет-відносини» визначають як «складову частину концепту «ІТ-відносини», сукупність суспільних відносин, що складаються у специфічному середовищі (Інтернет, мережа, цифрове середовище), будучи одночасно «віртуальним феноменом» і проявляючись у бутті суспільства як реальні суспільні відносини» [3, с. 32]. Разом з цим «ІТ-відносини» включають також інші «інформаційні», «інформаційно-комунікаційні» відносини, але можуть не бути власне «інформаційними», в точному значенні цього слова» [3, с. 32].

Серед функцій цивільного права в інформаційній сфері важливе місце посідає регулятивна функція, змістом якої є спосіб впливу цивільного права на інформаційну сферу, що полягає у регулюванні суспільних відносин. На думку Є.О. Харитонова «оскільки метою правового регулювання є впорядкування суспільних відносин, то йдеться про «соціальне регулювання» або ж «соціальне управління», котре може бути визначене як вплив на суспільство і окремі його ланки (членів суспільства) з метою впорядкування суспільних відносин, збереження якісної специфіки, вдосконалення та розвитку» при тому, що «упорядкування існування суспільства – це об'єктивна його потреба, але досягається ця мета за допомогою і в результаті взаємодії різноманітних об'єктивних та суб'єктивних чинників, впливу елементів системи один на одного. Внаслідок такого впливу і взаємодії вся система в цілому і кожен її елемент зокрема в певних умовах часу і простору існують найбільш оптимальним чином, що дозволяє говорити про певне саморегулювання суспільства або, у кожному



разі, про існування такої тенденції» [5, с. 164]. Призначення цивільного права регулювати суспільні відносини в інформаційній сфері може втілюватися у наданні одного з варіантів правового оформлення (визнання) певним відносинам. Так, відповідно до ч.1 статті 200 Цивільного кодексу України інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Відповідно до ч. 1 статті 2 Закону України «Про інформацію» основними принципами інформаційних відносин є: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Регулятивна функція цивільного права в інформаційній сфері також може проявляти себе у встановленні правового статусу суб'єктів суспільних відносин в інформаційній сфері (так відповідно до ч.1 статті 4 Закону України «Про інформацію» суб'єктами інформаційних відносин є: фізичні особи; юридичні особи; об'єднання громадян; суб'єкти владних повноважень, при цьому згідно відповідно до ч.1 статті 5 Закону України «Про інформацію» кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів), закріпленні положень щодо здійснення прав в інформаційній сфері, визначенні (передбаченні) підстав набуття прав в інформаційній сфері, визначенні (передбаченні) підстав припинення прав в інформаційній сфері, встановленні прав та обов'язків суб'єктів правовідносин в інформаційній сфері, визначенні оптималь-

ного типу правового регулювання стосовно конкретних суспільних відносин в інформаційній сфері та ін.

Оскільки «серед регулятивних правовідносин іноді виокремлюють загальні та конкретні правовідносини» [5, с. 161] то і зміст регулятивної функції цивільного права може бути загальним та конкретним. Так проявом загального змісту регулятивної функції цивільного права в інформаційній сфері є, наприклад, положення ч.2 статті 4 Закону України «Про інформацію», згідно якої об'єктом інформаційних відносин є інформація та положення статті 1 Закону України «Про інформацію», згідно якої інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Проявом конкретного змісту регулятивної функції цивільного права в інформаційній сфері є, наприклад, положення ч. 1 статті 21 Закону України «Про інформацію», згідно якої інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація.

Для реалізації змісту регулятивної функції цивільного права в інформаційній сфері можуть бути використані засоби реалізації регулятивної функції цивільного права, серед яких можуть бути виділені основні («наприклад надання права робити щось» (так, наприклад, згідно до положення ч. 1 статті 5 Закону України «Про інформацію» кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів); «покладення обов'язку вчиняти певні дії» (так, наприклад, згідно до п. 4 ч. 3 статті 18 Закон України «Про електронні комунікації» постачальники електронних комунікаційних мереж та/або послуг серед інших зобов'язані дотримуватися такої умови загальної авторизації, як здійснення захисту конфіденційності елек-

тронних комунікацій відповідно до Конституції України та закону); «заборона вчиняти певні дії» (так, наприклад, згідно до ч.3 статті 106 Закону України «Про електронні комунікації» списання постачальником електронних комунікаційних послуг залишку суми коштів споживача, в тому числі на свою користь, забороняється, крім випадків, передбачених правилами надання і отримання електронних комунікаційних послуг); «застосування засобів соціального примусу та інших заходів впливу до порушників встановлених правил» (так, наприклад, згідно до ч.2 статті 30 Закону України «Про інформацію» якщо особа вважає, що оціночні судження або думки принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи у тому самому медіа з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку. Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду.) та допоміжні (рекомендації, як вчиняти певні дії або уникати їх вчинення; заохочення, тобто заходи «морального і матеріального стимулювання за виконання чи невиконання якихось дій» [5, с. 165].

«Для охоронної функції права характерний такий правовий вплив, який спрямовано на охорону (захист) суспільних відносин, що утворюють найбільш важливі соціально-економічні, культурно-моральні та державно-політичні сфери діяльності людей і відповідно на витіснення і ліквідацію відносин, небезпечних для людини, її життя, здоров'я, моральності, соціального і економічного благополуччя» [6, с. 135]. Охоронний спосіб впливу

являє собою зміст охоронної функції цивільного права в інформаційній сфері. Зазначений спосіб націлений на охорону загальнозначущих, найбільш важливих відносин, усунення явищ, проти яких виступає суспільство. Він полягає в тому числі в захисті від порушень прав суб'єктів відносин в інформаційній сфері, встановленні відповідальності за порушення прав в інформаційній сфері.

Загалом зміст охоронної функції права включає «встановлення санкцій і складів діянь, що утворюють підстави для настання юридичної відповідальності» [6, с. 153]. Отже, охоронна функція цивільного права в інформаційній сфері проявляє себе у встановленні санкцій і складів діянь, що утворюють підстави для настання юридичної відповідальності за порушення права суб'єктів суспільних відносин в інформаційній сфері. Так, наприклад, згідно до п. 1 ч. 1 статті 125 Закону України «Про електронні комунікації» постачальник електронних комунікаційних послуг несе перед кінцевим користувачем за ненадання або неналежне надання електронних комунікаційних послуг майнову відповідальність за ненадання оплачених електронних комунікаційних послуг або надання їх в обсязі, меншому за оплачений, у розмірі оплаченої вартості ненаданих послуг та штрафу в розмірі 25 відсотків вартості послуг.

Інформаційний спосіб впливу, що є змістом інформаційної функції цивільного права в інформаційній сфері, надає змогу ознайомитися із засобами цивільного права у задоволенні правомірних інтересів осіб, можливостями найкращим чином суб'єктів відповідних відносин задовольнити свої потреби, гарантіями прав суб'єктів, способами захисту прав, можливостями мінімізувати витрати. Інформаційний спосіб впливу проявляється в тому числі при отриманні відповідної правової інформації, за допомогою якої суб'єкти орієнтуються на певні

типи поведінки, усвідомлюють зміст прав та обов'язків в зазначеній сфері. Можливо виокремити два аспекти змісту інформаційної функції цивільного права в інформаційній сфері: загальна інформаційна дія та інформаційна дія, що здійснюється через систему юридичних засобів, тобто через механізм правового регулювання.

Змістом уповноважувальної функції цивільного права в інформаційній сфері виступає уповноважувальний спосіб впливу, який полягає у створенні передумов для саморегулювання, встановленні принципів внутрішнього регулювання за допомогою угоди сторін, можливості визначення правил поведінки, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Диспозитивний метод «дає суб'єктам можливість самостійно встановити правила своєї поведінки в межах закону» [7, с. 271]. Однієї з його характерних властивостей є «широке використання «уповноважувальних» норм, які забезпечують ініціативність сторін при встановленні цивільних відносин та вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації їхніх прав» [8, с. 19]. Разом з цим «правове регулювання здійснюється за допомогою різних правових методів та прийомів. Подібно до соціального регулювання в цілому, воно може охоплювати різні за обсягом соціальні зв'язки та явища». При цьому саморегулювання, як вид індивідуального регулювання, є здійснюваним «самими суб'єктами права без участі держави або іншого владного суб'єкта. Учасники правових відносин самі впорядковують свою поведінку за домовленістю між собою. Наприклад, таким видом саморегулювання є укладання договору учасниками цивільного обігу» [7, с. 272, 273]. Таким чином договором встановлюються конкретні права та обов'язки його учасників. При цьому ніхто з них не є підпорядкованим своєму контрагенту.

Компенсаційний спосіб впливу становить зміст компенсаційної функції цивільного права в інформацій-

ній сфері. Він полягає в тому числі у забезпеченні можливості відновлення порушеного права та інтересу на еквівалентній основі. Необхідність існування компенсаційної функції цивільного права в інформаційній сфері, межі її прояву обумовлені багатьма причинами (серед яких можливість до поновлення великої кількості відносин в зазначеній сфері, товарно-грошова природа великої кількості взаємозв'язків суб'єктів). «Компенсаційна функція може проявляти себе в окремих інститутах цивільного права не в однаковій мірі» [9, с. 24] та в досить різних формах. Окремих елементам системи цивільного права можуть бути властиві як загальні так і окремі визначені способи поновлення. При цьому цілі та характер компенсації як правило однакові, але шляхи можуть відрізнятися.

При характеристиці функцій цивільного права в інформаційній сфері певною мірою умовно можна виокремити дві групи критеріїв, які лежать в основі диференціації загальноправових функцій: внутрішні (що перебувають у рамках самого права) і зовнішні (що перебувають за його межами). Внутрішні критерії диференціації функцій цивільного права в інформаційній сфері впливають із способів впливу права власності на поведінку людей, особливостей форм реалізації цивільного права в інформаційній сфері. Зазначеним критерієм обумовлено існування основних власно-юридичних функцій: регулятивної та охоронної. При цьому соціальне – це специфічний ракурс цивільного права в інформаційній сфері, де регулятивна та охоронна функції «поєднуються» у відособленій, якісно однорідній сфері соціальних відносин – економіці, політиці, вихованні і т. ін. Зовнішнім об'єктивним критерієм класифікації функцій цивільного права в інформаційній сфері є різні соціальні фактори, які визначають призначення цивільного права в інформаційній сфері. Суспіль-



ство як складне ціле підрозділяється на певні сфери суспільних відносин. Можна виділити багато таких сфер, серед них сфери, або системи – економічна, політична та виховна. Функції, що виділяються за цими сферами називають соціальними. Соціальні функції цивільного права в інформаційній сфері можна визначити як напрямки зворотнього впливу норм цивільного права на відповідні сфери громадського життя та відповідне їх соціальне призначення. Так, економічна функція цивільного права в інформаційній сфері являє собою його економічний напрямок впливу та економічне соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері; політична – політичний напрямок впливу та політичне соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері; виховна – виховний напрямок впливу та виховне соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері. Класифікація соціальних функцій цивільного права в інформаційній сфері деякою мірою є умовною, оскільки в дійсності досить складно провести чітке розмежування впливу цивільного права на рішення економічних, політичних, виховних та інших завдань в інформаційній сфері. Так, елементи однієї з функцій, наприклад економічної, можуть проявлятися в інших функціях, і навпаки. Обумовлено це по-перше тим, що кожна з функцій цивільного права в інформаційній сфері тісно взаємодіє з іншими, а по-друге тим, що сфери громадського життя, на які впливають відповідні норми, у свою чергу, є взаємозалежними, оскільки самі є підсистемами суспільства. Отже функції цивільного права в інформаційній сфері існують не ізольовано одна від одної, а тісно взаємодіють між собою та взаємододаються. Соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері визначається закономірностями суспільного розвитку, воно слугує їх продовженням, вираженим у юридичній формі.

Висновки. Останнім часом «проблемам інформації та інформаційних відносин приділяють увагу фахівці різних галузей права; стрімкі темпи розвитку інформаційних технологій та інформаційних мереж сприяли також появі нових напрямків досліджень у праві. Найбільший інтерес теоретиків і практиків в останні роки викликають питання, пов'язані з цивільно-правовим регулюванням інформаційних відносин, реалізацією та захистом інформаційних прав, дослідженнями особливостей інформації як об'єкта цивільних правовідносин, суб'єктного складу і змісту інформаційних правовідносин, принципів функціонування інформаційних правовідносин» [2, с. 3].

Функції цивільного права в інформаційній сфері не тільки відмежовуються одна від одної, але й об'єднуються на основі загальних рис в єдину цілісну систему. Стосовно функцій цивільного права в інформаційній сфері справедливим є виділення двох груп критеріїв, які лежать в основі їх диференціації: внутрішніх (що перебувають у рамках самого цивільного права) та зовнішніх (що перебувають за його межами). Внутрішні критерії (підстави) класифікації функцій цивільного права в інформаційній сфері впливають із системи цивільного права, способів його впливу на поведінку людей, особливостей форм реалізації. Зовнішнім критерієм класифікації функцій цивільного права в інформаційній сфері є різні соціальні фактори, які визначають призначення цивільного права в інформаційній сфері.

Функціями цивільного права в інформаційній сфері можуть бути опосередковані напрямки впливу та соціальне значення приватного права в інформаційній сфері, а отже – його функції. Поряд із цим можливо зробити припущення, що приватне право як наднаціональне утворення без умови опосередкування правом цивільним та міжнародним приватним



правом також виконує певні функції в інформаційній сфері. У зв'язку загальністю проблематики правового регулювання інформаційної сфери для багатьох країн можливо констатувати і загальність шляхів вирішення окремих з них, безумовно із врахуванням певних особливостей. Зазначене стосується також приватноправових засобів регулювання, оскільки приватне право, базуючись на моделі поведінки, які виникають у суспільстві, ідуть від самої людини та мають у кінцевому підсумку багато спільних рис, може виступати в якості об'єднуючої, інтеграційної, ціннісної, системоутворюючої, цивілізаційної основи. Таким чином також можливо стверджувати важливість інтеграційної, основоутворюючої, ціннісної, системоутворюючої, цивілізаційної функції приватного права для інформаційної сфери та констатувати наявність відповідних функцій приватного права в інформаційній сфері.

Стаття присвячена дослідженню функціональних аспектів цивільного права в інформаційній сфері.

Шляхом аналізу практики дії норм права цивільного права в інформаційній сфері досліджено напрямки впливу цивільного права на суспільні відносини в інформаційній сфері та соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері.

Визначено, що змістом регулятивної функції цивільного права в інформаційній сфері є спосіб впливу цивільного права, що полягає у регулюванні суспільних відносин в інформаційній сфері.

Констатовано, що регулятивна функція цивільного права в інформаційній сфері також може проявляти себе у встановленні правового статусу суб'єктів цивільного права в інформаційній

сфері, закріпленні положень щодо здійснення прав в інформаційній сфері, визначенні (передбаченні) підстав набуття прав в інформаційній сфері, визначенні (передбаченні) підстав припинення прав в інформаційній сфері, встановленні прав та обов'язків суб'єктів правовідносин в інформаційній сфері, визначенні оптимального типу правового регулювання стосовно конкретних суспільних відносин в інформаційній сфері та ін.

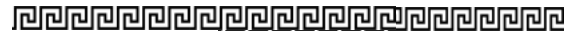
Визначено, що охоронний спосіб впливу цивільного права в інформаційній сфері являє собою зміст охоронної функції цивільного права в інформаційній сфері.

Виокремлено два аспекти змісту інформаційної функції цивільного права в інформаційній сфері: загальна інформаційна дія та інформаційна дія, що здійснюється через систему юридичних засобів, тобто через механізм правового регулювання.

Визначено, що компенсаційний спосіб впливу становить зміст компенсаційної функції цивільного права в інформаційній сфері. Він полягає в тому числі у забезпеченні можливості відновлення порушеного права та інтересу на еквівалентній основі.

Визначено, що економічна функція цивільного права в інформаційній сфері являє собою його економічний напрямок впливу та економічне соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері; політична – політичний напрямок впливу та політичне соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері; виховна – виховний напрямок впливу та виховне соціальне призначення цивільного права в інформаційній сфері.

Ключові слова: цивільне право, саморегулювання, інтернет, функції цивільного права, інтернет-відносини.



Matiiko M. Separate functional aspects of civil law in the information sphere

The article is devoted to the study of functional aspects of civil law in the information sphere.

Through the analysis of the practice of the norms of civil law in the information sphere, the directions of the influence of civil law on social relations in the information sphere and the social purpose of civil law in the information sphere have been investigated.

It was determined that the content of the regulatory function of civil law in the information sphere is the way of influence of civil law, which consists in the regulation of social relations in the information sphere.

It was established that the regulatory function of civil law in the information sphere can also manifest itself in the establishment of the legal status of civil law subjects in the information sphere, the establishment of provisions on the exercise of rights in the information sphere, the determination (prediction) of the grounds for acquiring rights in the information sphere, the determination (provision) grounds for termination of rights in the information sphere, establishment of rights and obligations of subjects of legal relations in the information sphere, determination of the optimal type of legal regulation regarding specific social relations in the information sphere, etc.

It was determined that the protective method of influence of civil law in the information sphere represents the content of the protective function of civil law in the information sphere.

Two aspects of the content of the information function of civil law in the information sphere are distinguished: general information action and information action carried out through the system of legal means, that is, through the mechanism of legal regulation.

It was determined that the compensatory method of influence constitutes the content of the compensatory function of civil law in the information sphere. It consists, among other things, in ensuring the possibility of restoring the violated right and interest on an equivalent basis.

It was determined that the economic function of civil law in the information sphere represents its economic direction of influence and the economic social purpose of civil law in the information sphere; political – political direction of influence and political social purpose of civil law in the information sphere; educational – educational direction of influence and educational social purpose of civil law in the information sphere.

Key words: civil law, self-regulation, Internet, functions of civil law, internet relations.

Література

1. Бурило Ю.П. Інформаційна сфера як сфера господарювання: теоретико-правовий аспект. *Правова інформатика*. 2012. № 4(36). С. 18–28.
2. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : автореферат дисертації ... доктора юридичних наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2006. 36 с.
3. «Інтернет-відносини» та «інтернет-правовідносини»: до визначення поняття і сутності. *Університетські наукові записки*. 2017. № 63. С. 27–38.
4. Цивільне право України : Підручник : у 3 кн.. Кн. 1 / За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дришлюка. Одеса : Юридична література, 2005. 528с.
5. Харитонов Є.О. Цивільні правовідносини: моногр. / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса : Фенікс, 2011. 456 с.
6. Актуальні грані загальної теоретичної юриспруденції: монографія / [Ю. М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.]; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.



7. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. *України: досвід, проблеми та перспективи: монографія* / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova. Одеса : Фенікс, 2020. 462 с.
8. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. *Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник* / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. К. : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
9. Матійко М.В. *Зміст окремих функцій цивільного права як елемент структури функцій цивільного права. Часопис цивілістики. 2023. № 47. С. 20–26.*
- Оновлення (кодифікація та рекодифікація цивільного законодавства